

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp
(15)

પહેલી સંધિ : લ+લલગાગાં=ગાલગાગાં

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

છંદોના વિવરણમાં ઊપર ટપકું = મુખ્ય પદ્યભાર અને નીચે ટપકું = ગૌણ પદ્યભાર. છંદોના નિરૂપણ માટે ફક્ત મુખ્ય પદ્યભારને જ ધ્યાનમાં લેવામાં આવે છે. સંયુક્ત ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય છે જ્યારે સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બે લઘુઅક્ષરોનો પ્રયોગ મુખ્ય અને ગૌણ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર તથા છંદના અંતિમ ગુરુઅક્ષરના સ્થાન પર કરી શકાય નહીં. આ છૂટ એ રીતે લેવાની રહેશે કે જેથી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારવાળા બેથી વધુ લઘુઅક્ષરો એકસાથે ન આવે.

ગણવિભાજનમાં લઘુ-ગુરુ માપના અક્ષરો પૂરા થાય ત્યાં ખાલી જગ્યાનો, ગણ પૂરા થાય ત્યાં અલ્પવિરામનો, પંક્તિ પૂરી થાય ત્યાં અર્ધવિરામનો અને શેર પૂરો થાય ત્યાં પૂર્ણવિરામનો પ્રયોગ કર્યો છે.

છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં પહેલી સંધિ ગાલગાગાં પ્રયુક્ત થાય છે કે જેમાં મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. લલગાગાં સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરતાં લલલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે. ગઝલના છંદોમાં બે થી વધુ લઘુઅક્ષર એકસાથે પ્રયુક્ત થતા નથી. આ આધાર પર લલલગાગાં સંધિના બીજા અને ત્રીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં લગાગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો સમાવેશ ગઝલના છંદોમાં પ્રયુક્ત સંધિની યાદીમાં થઈ જ ગયો છે, પરંતુ લલલગાગાં સંધિના પહેલા અને બીજા લઘુઅક્ષર મળીને એક ગુરુઅક્ષર ગણતાં ગાલગાગાં સંધિ પ્રાપ્ત થાય છે કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષરને (ગાંલગાગા) બદલે સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર (ગાલગાગાં) પર સ્થિત છે. ગાલગાગાં સંધિ કે જેનો મુખ્ય પદ્યભાર સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે એનો પ્રયોગ ષટ્કલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં સાથે મિશ્ર રૂપે જ થયેલો જોવા મળે છે. ષટ્કલ સંધિ લલગાગાં અને લગાલગાં નાં પદ્યભાર પણ સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષર પર જ સ્થિત છે. છંદ ક્રમાંક ૨૮, ૨૯ અને ૩૦ માં કોઈકવાર પહેલી સંધિ ગાલગાગાં ના સ્થાન પર લગાગાગાં પણ પ્રયુક્ત થયેલી જોવા મળે છે.

(૨૮)

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+૪લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૨૩

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨, ૧૮.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિના ચાર આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

દુઃખ વગર દર્દ વગર દુઃખની કશી વાત વગર

મન વલોવાય છે ક્યારેક વલોપાત વગર

આ કલા કોઈ શીખે મિત્રો કનેથી ‘ઘાયલ’

વેર લેવાય છે શી રીતે વસૂલાત વગર

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

દુઃખ વ ગર દર્, દ વ ગર દુઃખ, ની ક શી વા, ત વ ગર;

મન વ લો વા, ય છે ક્યારે, ક વ લો પા, ત વ ગર.

આ ક લા કો, ઈ શી ખે મિત્ર, રો ક ને થી, ઘા યલ;

વે ર લે વા, ય છે શી રી, તે વ સૂ લા, ત વ ગર.

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગાગાં લલગા

૧	આપકો પ્યાર છુપાને કી બુરી આદત હૈ (મુહમ્મદ રફી અને આશા ભોંસલે)
૨	ઠહરિએ હોશ મેં આ લૂં તો ચલે જાઇએગા (મુહમ્મદ રફી અને સુમન કલ્યાણપુર)
૩	પ્યાર મુઝસે જો કિયા તુમને તો ક્યા પાઓગી (જગજીત સિંઘ)
૪	રસ્મ-એ-ઉલ્ફત કો નિભાએં તો નિભાએં કેસે (લતા મંગેશકર)
૫	આંખ સે આંખ મિલા બાત બનાતા ક્યૂં હૈ (ચિત્રા સિંઘ)

૬	કોઈ એ કેસે બતાવે કિ વો તન્હા ક્યૂં હૈ (જગજીત સિંઘ)
૭	ઝિન્દગી પ્યાર કી દો-ચાર ઘડી હોતી હૈ (હેમંતકુમાર)
૮	ઝિન્દગીભર નહીં ભૂલેગી વો બરસાત કી રાત (મુહમ્મદ રફી તથા લતા મંગેશકર)
૯	દિલ ને ફિર યાદ કિયા બર્ક સી લહરાઈ હૈ (મુહમ્મદ રફી, મુકેશ અને સુમન કલ્યાણપુર)
૧૦	ઝિન્દગી જબ ભી તેરી બઝ્મ મેં લાતી હૈ હમેં (તલત અઝીઝ)
૧૧	જુસ્તજૂ જિસકી થી ઉસકો તો ન પાયા હમને (આશા ભોંસલે)

(૨૯)

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+૩લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : શુદ્ધ-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : લલગાગાં સંધિના ત્રણ આવર્તનોનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

તારી નજદીક અવાયું લાગે

એય ક્યાંથી કે મળાયું લાગે

આમ ક્યારેક મળે તોય ઘણું

કેંક અંશે તો જીવાયું લાગે

(ગઝલકાર : અમૃત ‘ઘાયલ’)

ગણવિભાજન :-

તા રી નજ દી, ક અ વા યું, લા ગે;
એ ય ક્યાં થી, કે મ ળા યું, લા ગે.
આ મ ક્યા રે, ક મ ળે તો, ય ધ ણું;
કેં ક અં શે, તો જી વા યું, લા ગે.

ગાલગાગાં લલગાગાં લલગા

૧	અહલ-એ-દિલ યૂં ભી નિભા લેતે હૈં (ભૂપિન્દર સિંઘ તથા લતા મંગેશ્કર)
૨	કેસે લિખ્મોગે મુહબ્બત કી કિતાબ (પંકજ ઉધાસ)
૩	ઝિન્દગી તુઝકો મનાને નિકલે (ચંદનદાસ)
૪	ફિર મુઝે દીદા-એ-તર યાદ આયા (તલત મહમૂદ)

(૩૦)

ગાલગાગાં લગાલગાં લલગા

તર્ક-સંગત નામ : લ+લલગાગાં+લગાલગાં+લલગાગાં-ગા

પ્રકાર : મિશ્ર-ખંડિત

કુલ માત્રા : ૧૭

મુખ્ય પદ્યભારની માત્રા : ૬, ૧૨.

છંદ-રચના : અનુક્રમે લલગાગાં, લગાલગાં અને લલગાગાં સંધિનો પ્રયોગ કર્યા બાદ પહેલી સંધિની શરૂઆતમાં એક લઘુઅક્ષર ઉમેરવાથી અને છેલ્લી સંધિના છેલ્લા ગુરુઅક્ષરનો લોપ કરવાથી આ છંદની રચના થાય છે કે જેમાં પહેલી સંધિના પહેલા ત્રણ લઘુઅક્ષરો પૈકી પહેલા બે લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાનો રહેશે અને છેલ્લી સંધિના બે સ્પષ્ટ લઘુઅક્ષરોના સ્થાન પર એક ગુરુઅક્ષર લેવાની છૂટ રહેશે. આ છંદમાં મુખ્ય પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરનો લોપ થયો છે.

ઉદાહરણ :-

ભક્તિના મોહમાં ફસાયો છું
એટલે ગોખમાં ચણાયો છું
માત્ર એક ઈંટનો જ દાવો છે
દોસ્ત મેં ક્યાં કહ્યું કે પાયો છું
(ગઝલકાર : ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી)

ગણવિભાજન :-

ભક્તિ ના મો, હ માં ફ સા, યો છું;
એ ટ લે ગો, ખ માં ચણા, યો છું.
માત્ર એક ઈં, ટ નો જ દા, વો છે;
દોસ્ત મેં ક્યાં, ક હું કે પા, યો છું.

ગાલગાગાં લગાલગાં લલગા

૧	તુમકો દેખા તો ચે ખયાલ આયા (જગજીત સિંઘ)
૨	દિલ-એ-નાદાં તુઝે હુઆ ક્યા હૈ (તલત મહમૂદ)
૩	સબ્ર હમસે ઝરા નહીં હોતા (ઉદય શાહ - ધારા શાહ)
૪	રાત ભી નીંદ ભી કહાની ભી (ચિત્રા સિંઘ)
૫	દો ઘડી વો જો પાસ આ બૈઠે (મુહમ્મદ રફી અને લતા મંગેશ્કર)
૬	ફિર છિડી રાત બાત ફૂલોં કી (તલત અઝીઝ અને લતા મંગેશ્કર)

અત્યાર સુધીમાં આપણે ગઝલના ૩૦ છંદોનો અભ્યાસ કરી ગયા. લઘુઅક્ષરની એક માત્રા અને ગુરુઅક્ષરની બે માત્રા ગણતાં છંદ ક્રમાંક ૨૫ સિવાય બધા જ અખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) પદ્યભાર સમાન માત્રાના અંતરે સ્થિત છે અને બધા જ ખંડિત પ્રકારના છંદોમાં (શુદ્ધ અને મિશ્ર બંને) ફક્ત લોપના સ્થાન પર લોપ કરેલ અક્ષરની માત્રા જેટલી જ પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહે છે જે સ્વીકાર્ય છે. છંદ ક્રમાંક ૨૫ માં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા રહેલી છે અને તેથી જ એમાં પદ્યભાર અનુક્રમે ૭ અને ૫ માત્રાના અંતર પર સ્થિત છે. જે છંદમાં સંધિના મિશ્રણના કારણે પદ્યભારના અંતરમાં વિષમતા જેટલી વધુ હશે એટલી એ છંદની પ્રવાહિતા અને ગેય-તત્વ પણ ઓછાં થઈ જશે અને એ છંદની પ્રચલિત થવાની સંભાવના પણ ઓછી થઈ જશે.

Uday Shah

(Singer – Music Composer – Poet)

Dadatattu (Sai) Street

Navsari – 396445

Gujarat – India

Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632

Website : www.udayshahghazal.com